

JOHANNES AABENBARING SOM BLOKBOG

AF

ERIK FISCHER

Det europæiske træsnit opstaar i slutningen af 1300-tallet. I begyndelsen har det enkeltbladets form: et billede tegnes paa en træplade (stokken eller blokken), hvorefter træpladen ved udskæring tildannes saaledes, at billedet fremtræder som et lavt relief, der paaføres en trykfarve og kan aftrykkes paa et stykke papir.¹⁾

Temmelig tidligt fandt man det ofte nødvendigt at tilføje forklarende ord, navne eller sætninger paa disse billeder. Skriften blev da enten skaaret ud i træstokken, saaledes at den lod sig trykke sammen med billedet, eller den blev tilføjet med pen og blæk paa de færdigtrykte billeder.

Mens træsnitkunsten endnu var ung blev den taget i bogens tjeneste. En række temaer, mestendels religiøse, blev behandlet i billedform og tryktes som træsnitserier paa indtil omkring 100 blade, der forsynedes med trykt eller skreven tekst. Disse bøger kaldes blokbøger og man mener, at de ældste blandt dem maa være opstaaet omkring 1420-30. Tidsmæssigt er de saaledes forløbere for den gutenbergske bogtrykkunst, men alligevel er det tvivlsomt om denne opfindelse lader sig aflede af blokbøgerne, der iøvrigt fortsat blev fremstillet et stykke tid efter at bogtrykkunsten var blevet udbredt. Man aner at de to bogformer tilhører hver sin verden, hvoraf blokbogens er den beskedneste.

Man kender 31 værker, der er blevet udgivet i blokbogsform, men

Med undtagelse af omslagsbilledet og titelbladsvignetten er samtlige illustrationer til denne artikel udført i autokliché, hvorved det gengivne billedes stofflighed kommer til at fremtræde med stor tydelighed. Disse klicheer er udført efter fotografier, som er optaget i skraat indfaldende („raserende“) lys. Derved bliver strukturen i blokbogens gamle papir tydelig, og man sér, hvorledes træsnitbillederne ved trykningen har præget sig dybt i papiret. Blokbogens papir kommer ved denne reproduktionsmetode til at synes mørkere end det virkeligheden er.

adskillige af disse værker foreligger i flere blokbogsudgaver. Alt i alt mener man at kende omkring hundrede forskellige udgaver, udelukkende stammende fra Holland og Tyskland, og af disse varierer antallet af bevarede eksemplarer fra eet til omkring 40. Blokbøger er altsaa sjældne.

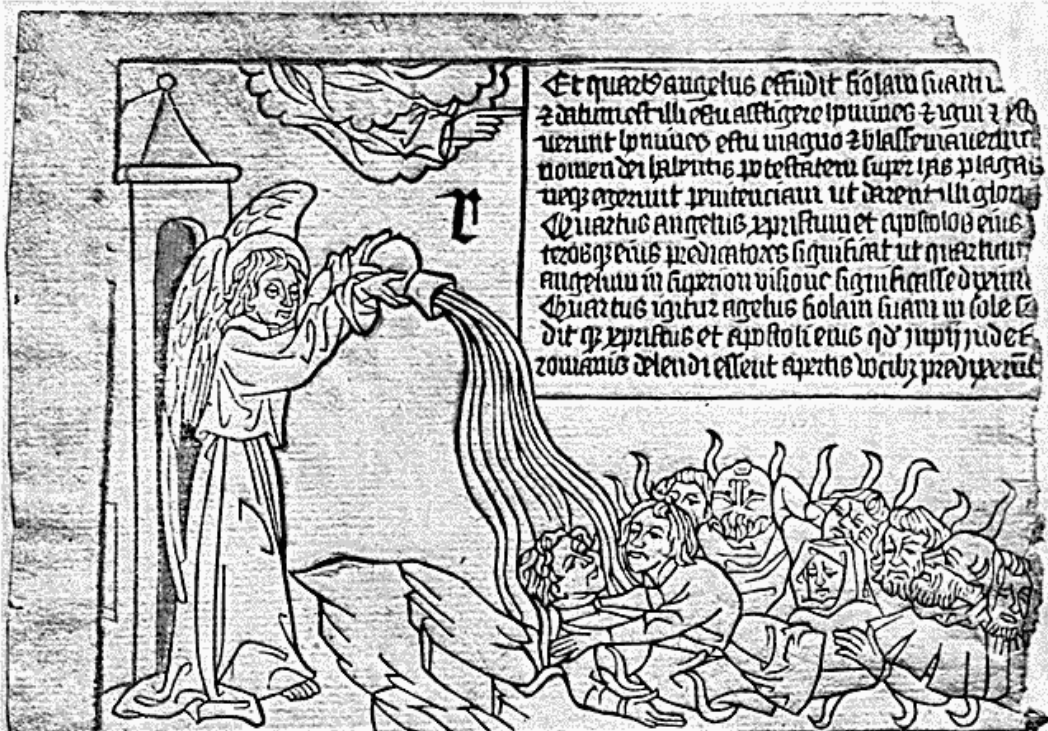
Det vakte derfor berettiget opsigt, da bibliotekar Carl Dumreicher i 1928 ved en gennemgang af bogsamlingen paa Lerchenborg stødte paa syv kolorerede træsnit med haandskreven tekst paa bagsiden, der ved nærmere undersøgelse viste sig at være en saakaldt Planetbog, en skildring af himmellegemernes magt over menneskets skæbne. Denne blokbog blev ved Ny Carlsbergfondets store og ved Den kongelige Kobberstiksamlings langvarige ofre erhvervet af sidstnævnte institution, hvor den nu med rette betragtes som en af de helt store skatte. Den blev offentliggjort i en bog af opdageren²⁾ og siden gjort til genstand for en kunsthistorisk undersøgelse af en af emnets fineste internationale kendere, M. J. Schretlen.³⁾

Mærkværdigvis synes alle den gang at have overset, at Det kongelige Bibliotek allerede i forvejen besad en anden blokbog, en udgave af Apokalypsen, altsaa Johannes Aabenbaring. Det maa da være rimeligt ogsaa at knytte nogle bemærkninger til denne blokbog, der, skønt korteligt registreret i katalogerne over bibliotekets inkunabler,⁴⁾ ganske er blevet overset af dem, der giver sig af med disse emner.⁵⁾

Blokbogsapokalypsen er i hvert fald ikke yngre end Planetbogen; den overgaar den i omfang, men Kgl. Bibl.s eksemplar ejer ikke Planetbogens friskhed. To blade er gået tabt og de resterende har engang lidt under vandskade, der i mange tilfælde har tæret papirets ene kant saa meget, at det gaar ud over billederne, se her s. 9. For ca. hundrede aar siden er bogen blevet restaureret, d.v.s. opklæbet paa graa karton og indbundet, altsammen effektivt men lidet understregende den skønhed, man ville have fundet i et friskere eksemplar.⁶⁾ Ingen ved hvor bogen stammer fra, dens tidligere historie er ukendt.

Som blokbogen foreligger i Kgl. Bibl. bestaar den af 48 ukolorerede

Paa modstaaende side: Blokbogens side 33 med billederne 67-68, ca. halv størrelse. Højre kant beskadiget. - Billede 67: Den fjerde engel udgyder sin skaal over solen; „og det blev givet den at brænde menneskene med ild“ (Aabenbaringen, kap. XVI vers 8-9). Paa grund af slid er indramningslinjen bristet et sted i venstre side. - Billede 68: Den femte engel udgyder sin skaal over dyrets trone; „og dets rige blev formørket, og de tyggede deres tunger af pine“ (Aabenbaringen, kap. XVI vers 10-11). I billede 67 ses arksignaturen „r“. I sammenligning med den tilsvarende side i udgave I/II mangler her en smal stribe af billedernes venstre side. Dette har Donati paavist og forklaret som værende foraarsaget ved kopieringsprocessen (se teksten side 20).

Et quartus angelus effudit holam suam
 et dabitur illi visu affligere impios et igni et
 uerunt impios visu magno et blasphemauerunt
 nomen dei habentis potestatem super ignis plagas
 neque crederunt penitentiam ut darent illi gloriam
 Quartus angelus christum et apostolos eius
 terosque eius predicatores significat ut quartus
 angelum in signum uisionis significasse diximus
 Quartus igitur angelus holam suam in sole
 dit quod christus et apostoli eius quod iuxta iude
 romanis delendi essent apertis uerbis predicauerunt

Et quartus angelus holam suam fudit super sedem lethie et factus
 est regnum eius tenebrosissimum et uandauerunt linguas suas pro
 et blasphemauerunt deum ceteri peccatores et non egerunt penitentiam ex operibus suis

Quintus angelus suos viros ut
 doctores sacros qui contra hereti
 cos dimicauerunt sicut gradum
 albi in superiori uisione qui qui
 tus tula accitit diximus sig
 nificasse Et sicut illic per lo
 cuffas istos designati sunt ita
 et hic per sedem lethie ista signa
 ti sunt lethia est dyaboli signum
 Bene igitur hereticis sedes lethie
 dicitur quod in eorum cordibus dyab
 olus inhabitat Quintus igitur
 angelus holam suam super sedem
 lethie effudit quod scilicet uiri erro
 res istorum detegentes que
 pena illis iustaret manifestate
 studuerunt

blade, mens et fuldstændigt eksemplar skulle omfatte 50 blade. Hvert blad er kun trykt paa den ene side. Billeder udgør bogens væsentligste del, den nødvendige latinske tekst befinder sig i selve billedet. Med undtagelse af fire helsidesbilleder rummer hver af bogens sider to fremstillinger, den ene anbragt over den anden. Et fuldstændigt eksemplar omfatter saaledes i alt 96 billeder, hvoraf de 83 knytter sig til Aabenbaringen og de resterende 13⁷⁾ skildrer episoder af evangelisten Johannes' legende, se s. 13. I Kgl. Bibl.s eksemplar mangler siderne med fremstillingerne nr. 1-2 og 17-18⁸⁾. Her og der i bogen har en samtidig haand gjort notater med pen og blæk. Et par steder i form af henvisninger til Aabenbaringens kapitler og vers. Paa billederne 13 til 16, hvor teksten forveksler farverne paa de apokalyptiske rytteres heste, korrigeres dette, se s. 26-31. Paa steder, hvor tekststrykket er for svagt, trækkes teksten op med blæk. Og paa bagsiden af billede 9-10 ses gennem papiret tydeligt et længere notat, men paa grund af opklæbningen lader denne tekst sig ikke læse.⁹⁾

Ved selv den flygtigste betragtning af disse billedsider gribes man uvægerligt af den smukke kunstneriske kvalitet og af indtrykket af sær,

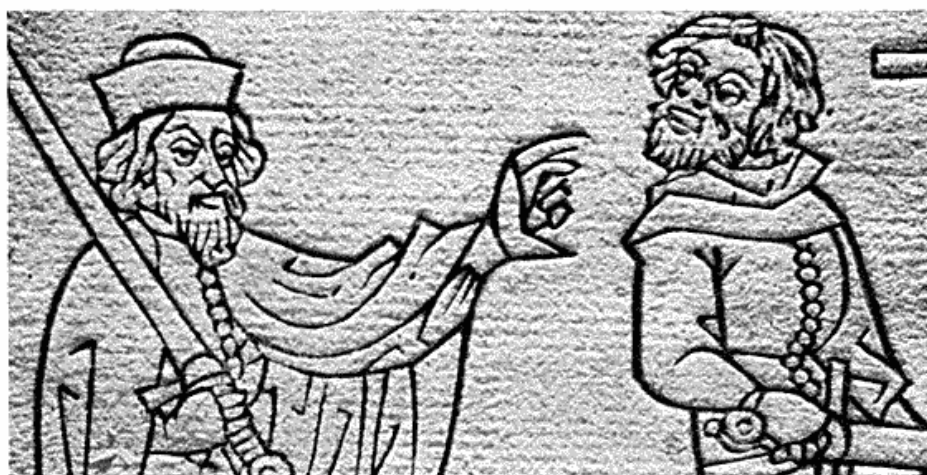
Billede 90. Ca. $\frac{1}{3}$ størrelse. Engelen afviser Johannes' tilbedelse (Aabenbaringen, kap. XXII vers 8-9).

tidløs ælde. En ælde, der ved sine mange fremmedartede træk synes at række hinsides den tid, hvori man dog véd at blokbøgerne blev til. Og en kvalitet, der lader sig maale med hvad man møder i de bedste af 1400-tallets tidlige træsnit.

Med faa ydre træk markeres forskellen mellem den jordiske verdens beboere og visionernes symbolske himmelskikkelser. Alle rummer de et fælles præg af bred, menneskelig ro, af troskyldig, inderlig dvælen. En tone af venlig omsorg præger deres samvær. Hvor to taler sammen ledsages talen af brede hænderes besindige, forklarende gestus, uden jag som var tiden suspenderet og kun den gensidige forstaaelse betydningsfuld. En sjælens enfold aabenbarer sig i de store øjne, hvis tunge laag synes nær ved at lukke sig om indre vished og glæde, om lyksaligheder, der anes som begyndende smil i ansigternes faa og klare træk. Det individuelle i hvert billede er begrænset til scenens faa hovedpersoner, mens eventuelle andre optrædende sammenfattes i grupper, hvor en enkelt eller to figurers særpræg repræsenterer de øvrige. Paa denne maade samles fremstillingerne om det væsentlige, der intet øjeblik distraheres af noget

Billede 77. Ca. $\frac{1}{3}$ størrelse. Engelen taler til Johannes (Aabenbaringen, kap. XIX vers 9-10). Siden er ødelagt i højre kant; der ses flere brud i indramningslinjerne, forårsaget af stokkens slid. Til højre for feltet med teksten ses arksignaturen „v“.

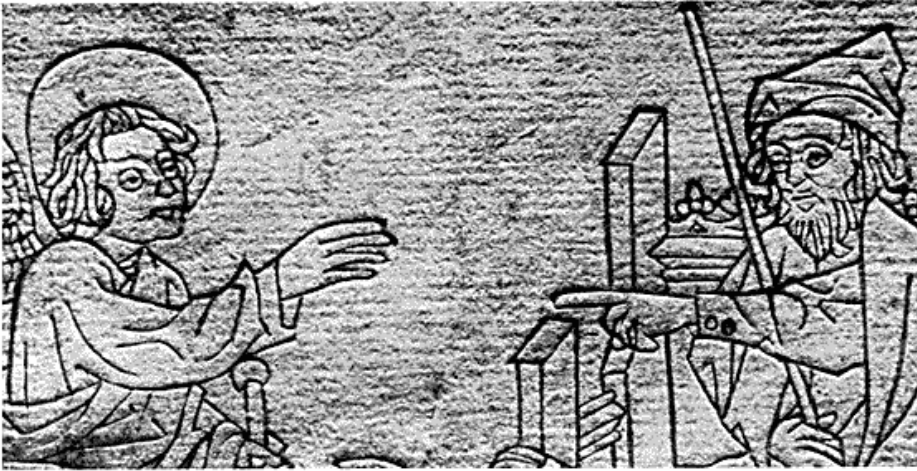

mangfoldigt. Der bliver plads og tid mellem hovedfigurerne, intet ord vil vejres bort og hvad der *er* vil ogsaa være synligt. Det lidt, der skildres af natur og miljø berettes med samme knaphed: en trones pragt i det tomme rum, en klippesides slanke, let brudte kontur, en trækrones blomsterlignende bladkranse. Horizonten føres ganske nært frem mod forgrunden, saaledes at en gruppes bageste personer allerede synes at befinde sig i evighedens store rum, der aabner sig blot et skridts vej inde i billedet. Skygninger og lysets mellemtoner findes ikke skildret i disse billeder. Hvor mørket hersker i en bygnings indre staar det som en ubrudt, dunkel farvetone. I dragterne er kun de mest fremtrædende foldekast markeret ved deres kontur, og paa samme maade har man formet ansigter og haarlokker. En dagklar verden stiger frem for vore øjne takket være denne teknik.

Alt dette er i træsnittene formet med en robust, klar streg, skaaret ud af træstokken i omhyggeligt førte snit og trykt paa bogsiderne med en lys, graabrun farvetone. Den ro og intimitet, vi finder i personernes samvær, hører 1400-tallet til. I billedopbygningen findes der imidlertid talrige træk, der tilhører en ældre stilperiode. Begge forhold lader sig forklare i lyset af denne blokbogs særlige historie.

Blokbogsapokalypsen har eksisteret i adskillige udgaver, af hvilke vi i dag kender seks. Sotheby¹⁰⁾ har som den første sammenstillet dem og indordnet dem i den gruppering, som de fleste stadig anser for at være

Udsnit af billede 33. Let forstørret. Antichrist lader Enoch og Elias henrette (Aabenbaringen, kap. XI vers 7-9). Figuren til højre er en af bodlerne.

rigtig, ligesom hans betegnelser af udgaverne stadig citeres og ogsaa vil blive det i det følgende. Hans grupper ser saaledes ud:

1. gruppe.

Udgave I: 48 blade uden arksignaturer. Kendt i eet eksemplar i Rylands Library, Manchester.

Udgave II: 50 blade med arksignaturer. Kendt i 2 komplette og 8 ukomplette eksemplarer (fig. 2, s. 29).

Denne udgave er i virkeligheden kun et hovedsagelig forbedret optryk af de selvsamme stokke, der anvendtes i udgave I, blot øget med to nye blade og forsynet med arksignaturer. I praksis sammenfattes disse to udgaver derfor oftest under betegnelsen „udgave I/II“.

Udgave III: 50 blade med arksignaturer. Kendt i 2 komplette og 38 ukomplette eksemplarer. Hvad billederne angaar er denne udgave uhyre nært beslægtet med udgave I/II, mens teksten i forhold til denne ikke blot er korrekte men ogsaa smukkere skaaret og lettere læselig.

2. gruppe.

Udgave IV: 48 blade. Kendt i 10 komplette og 11 ukomplette eksemplarer (fig. 4, s. 33).

3. gruppe.

Udgave V: 48 blade. Kendt i 8 komplette og 7 ukomplette eksemplarer.

Udgave VI: 48 blade. Kendt i 2 komplette og eksemplarer 1 ukomplet (fig. 5, s. 35). Denne udgave er en nøjagtig kopi efter udgave V.¹¹⁾

Udsnit af billede 3. Naturlig størrelse. Fra Johanneslegenden: Johannes føres frem for præfekten.

Mens gruppe 1 anses for at være ældst og for at stamme fra Holland, menes grupperne 2 og 3 at være yngre og at stamme fra Tyskland. Kgl. Bibl.s Apokalypse lader sig, som allerede Bølling⁴) har gjort, let bestemme som et eksemplar af udgave III. I det følgende skal derfor 1. gruppes udgaver nærmere betragtes.

Med fuld sikkerhed lader det sig fastslaa, at blokbogsapokalypsen er en sidste videreførelse af en ældgammel billedbogsform, der er kendt i illuminerede haandskrifters skikkelse helt tilbage til 1200-tallet, hvilket forklarer det tidligere antydede indtryk af, at blokbogen rummede elementer af ældre stil. Manuskripterne kronologi se saaledes ud:

1. Ms. fr. 403 i Bibliothèque nationale, Paris. Det er et anglo-normansk manuskript, der i hvert fald gaar tilbage til 1200-tallet.
2. Ms. 524 i Pierpont Morgan Library, New York.
3. Ms. Auct. D. 4.17 i Bodleian Library, Oxford.
4. Et enkelt blad i Kupferstichkabinett der Ehemaligen Staatlichen Museen, Berlin.
Numrene 2-4 hænger nært sammen med nr. 1, men er dog antageligvis lidt yngre.
5. Ms. lat. 19 i Rylands Library, Manchester. Dette manuskript dateres til slutningen af 1300-tallet (fig. 1, s. 27).

Alle disse manuskripter fremviser en nøje fastlagt type, der bevares uændret fra det ældste til det yngste, en type, der praktisk talt ordret og billedret gentages i alle blokbogsapokalypsens udgaver.

Udsnit af billede 34. Let forstørret. Antichrist lader dem henrette, der ikke vil tro paa ham (Aabenbaringen, kap. XIII vers 13-15).

Et relativt nyopdaget manuskript i Wellcome Library, London (Ms. nr. 5000) er af en noget anden sammensætning.¹²⁾ Det stammer fra 1400-tallet og synes at forene indtryk fra den ældre manuskriptgruppe med paavirkninger fra blokbøgerne og elementer hentet fra en tredje kilde.

Allerede Sotheby var klar over blokbøgernes afhængighed af disse manuskripter. Baade Kristeller,⁸⁾ Gertrud Bing¹²⁾ og Lamberto Donati¹³⁾ har imidlertid paavist, at man ikke kender det ganske bestemte manuskript, der har været det direkte forbillede for blokbøgerne. Forudsætningen maa imidlertid have været et nu forsvundet haandskrift indenfor denne gruppe.

Saa meget lader sig dog sige, at blokbøgerne fra manuskripterne har overtaget 1) den samlede billedrækkefølge og alle væsentlige træk i de enkelte billeders komposition; 2) tekstanordningen, der dels omfatter et udtog af den latinske tekst fra Johannes Aabenbaring, dels forklaringer af Berengardus' apokalypsekommentar; 3) for visse af de blokbogseks-emplarers vedkommende, der er farvelagt: farvelægningens hovedtræk.

Den specielle problematik, der omfatter blokbogsapokalypserne og da især de her relevante udgaver I/II og III fattes vist bedst paa baggrund af en vis viden om deres miljø.

En anden udbredt blokbog gaar under navnet „Biblia Pauperum“, „de fattiges bibel“, hvoraf Kgl. Bibl. iøvrigt ejer et enkelt blad⁴⁾. Titlen

Udsnit af billede 21. Naturlig størrelse. Aabningen af det syvende segl: de syv engle modtager basunerne (Aabenbaringen, kap. VIII vers 1-2). Paa billedet ses imidlertid kun fem engle.

hentyder ikke, som man skulle tro, til de fattige i aanden eller de fattige lægfolk, men til præsteskabets lavere ordner, der maa formodes at have anvendt dette kompendium i bibeludlægning som grundlag for deres prædikener. En stærk strøm af eskatologiske tanker og drømme gaar igennem den sene middelalders vesterlandske kultur, og tager form af fantasier om de sidste tiders komme, om store sociale omvæltninger i en ny retfærdigheds spor, om tusindaarsrigets nærhed.¹⁴⁾ For disse tanker var Aabenbaringsens bibeltekst betydningsfuld. Omvandrede prædikanter, „Pauperes“, prædikede over Apokalypsens tekst. Blokbøgerne hører efter meget at dømme til i disse prædikanters miljø, hvis tilværelse var karrig paa gods og hvor sne og slud ofte gennemblødte baade manden og bogen. Bøgerne gik let til grunde, stedse nye optryk blev nødvendige. Det gik vel an at trykke et par hundrede eksemplarer af en blokbogs udgave. Derpaa stod trykkeren tilbage med slidte og revnede træstokke, der var ubrugelige saa nye stokke maatte skæres, ofte som en kopi af den forudgaaende udgave. Med billederne gik kopieringen let, med den latinske tekst derimod næppe uden vanskeligheder. Der var tekstfejl fra starten i blokbøgerne, thi manden med kniven forstod maaske ikke saa meget. Derfor blev teksten sikkert ved hver ny udgaves skæring revideret af en skriftklog, der slog efter i et af de tekstmæssigt set omhyggeligere udførte manuskripter. Paa denne baggrund synes man bedre at forstaa den nære billedmæssige samhørighed mellem Apokalypsens udgaver I/II og III saavel som den tekstmæssige forskel mellem dem.

Udsnit af billede 26. Ca. dobbelt størrelse. Den femte engels basun (Aabenbaringen, kap. IX vers 1-3).

Tre forskere, Kristeller, Th. Musper og Lamberto Donati, har i vort aarhundrede i særlig grad gjort en indsats for at løse det vanskelige problem: hvilken af udgaverne I/II og III er den ældste?

*Kristeller*⁸⁾ er ikke i tvivl om, at udgave I/II maa være den ældste og absolut første blokbogsudgave af Apokalypsen, byggende direkte paa et nu ukendt manuskript. Han finder den kunstneriske kvalitet i udgave I/II himmelhøjt hævet over kvaliteten i udgave III, hvis skikkelsers „okseøjne“ forekommer ham viderværdige. Han maa indrømme, at teksten i udgave III, skønt langt fra fejlfri, dog er bedre end i udgave I/II. Han konkluderer med at kalde udgave III en „nøjagtig, tankeløs og groft udført kopi efter udgave I/II“. De øvrige udgaver, IV og V (og dermed VI) fører han ligeledes direkte tilbage til udgave I/II. Af særlig interesse er Kristellers paavisning af, at tre forskellige træskærere har arbejdet paa udgave I/II, hver med sin let kendelige, personlige stil. Udgave III er derimod en enkelt træskærers værk.

*Th. Musper*¹⁵⁾ giver Kristeller et godt ord igen. Han udnævner med overbevisningens vehemens udgave III til at være den i kunstnerisk henseende langt bedste af disse udgaver. Af disse grunde, og fordi udgave III er en enkelt træskærers, en enkelt kunstners, værk, slutter han, at den maa være urudgaven af blokbogsapokalypsen. De enkelte blades rækkefølge indenfor udgaverne I/II og III er noget forskellig, med henblik paa bibeltekstens rækkefølge korrekttest i udgave I/II, fejlagtigere i udgave III. Kristeller brugte dette som et yderligere argument for sin op-

Udsnit af billede 22. Ca. dobbelt størrelse. Englene brænder røgelse ved guldalteret foran tronen (Aabenbaringen, kap. VIII vers 3-4).

fattelse, mens Musper omvendt finder „det meget forklarligt, om man først lidt efter lidt naaede frem til billedernes rette placering“. At Musper yderligere gaar saa vidt som til at lade sin urudgave være fremstaaet i hollændernes legendariske Gutenberg, bogtrykker Laurents de Costers værksted i Haarlem (han var maleren Albert Ouwaters ven) nævnes her en passant; hans bevisførelse overbeviser ikke, men tanken er besnærende og i hvert fald tenderer ogsaa Schretlen,³⁾ vistnok uden at Musper kender denne artikel, mod at placere Apokalypsen i Haarlem.

En fejl ved Muspers argumentation er den, at han henter alle sine bevissteder fra tekstbehandlingen i udgave III. Men, som Donati saa klart paaviser det, teksten er en variabel i blokbogsapokalypserne, de revideres frem og tilbage. Stilen er derimod en konstant faktor. Spørgsmaalet kopi-forbillede maa løses ved en isoleret betragtning af stil- og andre forskelle i billederne. Saavel Kristellers som Muspers argumentation overfor billederne selv er ganske emotionelt betonet. Kristeller kan ikke lide okseøjne, Musper kan lide dem. Og dermed er alt egentlig sagt.²⁰⁾

I sin lange artikel, saa rig paa iagttagelser, undersøger *Donati*¹³⁾ problemerne i stor udførlighed og naar frem til skarpsindige og klarøjede løsninger. Hans hovedresultat er, at udgave III er en ikke alt for fremragende kopi efter udgave I/II. Hans analyse er kompliceret, men skal i hovedtrækkene refereres her fordi den viser, hvor vanskelige de problemer er, der maa løses for blot at kunne bestemme sammenhængen mellem to saa beslægtede udgaver som I/II og III.

Udsnit af billede 69. Forstørret ca. 4 gange. Den sjette engel udgyder sin skaal over Eufrat (Aabenbaringen, kap. XVI vers 12-16). Udsnittet viser Johannes' ansigt.

Det er tydeligt, siger han, at træskærerne, der arbejdede paa udgave I/II har misforstaaet visse billedformer. Misforstaaelsernes art (se fig. 2 side 29) viser, at der maa have eksisteret en forudgaaende, nu forsvunden blokbogsudgave, hvis former var korrekttere.

Visse huller i teksten, allerede i udgave I antyder, at enkelte ord er skaarret bort i stokkene efter en stedfunden tekstrevision. Udgave I maa altsaa have foreligget i en nu ukendt tilstand inden tekstrevisionen.

Forskellen mellem udgave I og udgave II er dels, at der i udgave II tilføjes arksignaturer, dels, at der i udgave II tilføjes to blade, der øger bladtallet fra 48 til 50. De to tilføjede blade har arksignaturer, der gentager signaturen paa de to foregaaende blade (A-A, A-A). Han mener derfor, at de to ekstra blade er føjet ind i bogen efter at den allerede forelaa trykt og forsynet med arksignaturer. Nu findes der to steder eksemplarer af udgave II paa kun 48 blade, hvor altsaa de tilføjede blade mangler. Donati er tilbøjelig til at betragte disse to eksemplarer som repræsentanter for endnu en tilstand af udgave I,¹⁶⁾ der altsaa kan opdeles saaledes: a, før tekstrevision, b, efter tekstrevision, c, med arksignaturer men inden tilføjelsen af de to ny blade.

Af udgave II (hvis kendetegn altsaa kun er tilføjelsen af de to sider, ikke tillige arksignaturen) mener Donati, at der maa have eksisteret to tilstande. Den ene – og eneste kendte – udmærker sig ved, at de fire heste i billede 29 er forsynet med sammenlagt fem haler. Eftersom Donati

Udsnit af billede 58. Forstørret ca. 3 gange. „Og jeg hørte en røst fra himmelen, som sagde: skriv: salige ere de døde, som dø i Herren herefter . . .“ (Aabenbaringen, kap. XIV vers 13).

jo formoder, at udgave III er kopieret efter udgave II, og eftersom de paagældende heste i udgave III korrekt er forsynet med de fire tilstrækkelige haler, slutter han sig til, at ogsaa udgave II maa have foreligget i en saaledes berigtiget tilstand.

Udgave III – og da det er den, hvortil Kgl. Bibl.s eksemplar hører, interesserer den jo særligt – anser Donati for at være en kopi efter udgave II i den anden tilstand, hvor hver hale har sin hest. Teksten i udgave III er imidlertid forbedret i forhold til udgave II og maa derfor være undergaaet en kritisk revision. Han mener videre, at visse billeder i udgave I/II og visse i udgave III er skaarret af samme træskærer. Her maa der dog gøres indsigelse: der er tre træskærere om arbejdet i udgave I/II, og een træskærer staar for arbejdet i udgave III. Donati sammenfiltrer træk fra alle fire træskærere og gør derudaf een, som aldrig kan have arbejdet som af Donati foreslaaet. Men der skal nedenfor vendes tilbage til træskærernes problem.

Donatis originaleste iagttagelse er imidlertid denne: visse steder i udgave III er billederne smallere end i udgave I/II. Oftest i venstre side, en enkelt gang i højre side, mangler nogle millimeter af kompositionerne som de er kendt fra udgave I/II. Dette maa have sin aarsag, naar man iøvrigt betænker det særlig nære slægtskab mellem disse udgaver. Donati forklarer: træstokkene, hvorpaa udgave III blev skaarret maa ved en fejltagelse være blevet for smalle. Ud fra hans opfattelse af, at udgave III er kopieret efter udgave II maa følgende være hændt: naar en træskærer kopierede et foreliggende aftryk af et træsnit skete det ved at han kalkerede forbilledet over paa den nye stok, der skulle skæres. Var stokken for smal i forhold til forbilledet, maatte noget komme til at mangle i kopien, og fortrinnsvis da den ene af siderne. Og det var der ingen, der havde lagt mærke til før. Som bevis betragtet lider det blot under, at forholdet ligesaavel kunne omfatte udgave III og den af ham selv som havende eksisteret paaviste udgave, der ligger til grund for udgave I.

Nu gaar Donati imidlertid videre. Billede 76 viser Lammets bryllup med Ecclesia, se s. 21. Det foregaar ved et bord, hvis højre side i udgave

Paa modstaaende side:

Billede 76. Ca. $\frac{1}{2}$ størrelse. Lammets bryllup (Aabenbaringen, kap. XIX vers 6–8). Skont dette blad er defekt i højre side, anes det dog, at højre ende af bordet er noget kluntet udført. Donati ser heri et vigtigt bevis paa, at denne udgave af blokbogen (III) maa være kopieret efter udgave II. Man vil dog næsten lige saa vel kunne forestille sig, at udgave III er kopieret efter en nu ukendt endnu ældre udgave, der kunne have givet anledning til en ganske tilsvarende misforstaaelse. – Nedenunder vises det tilsvarende billede i udgave II, reproduceret efter lustryk i Kristellers værk. Trods farvelægningen ses det, at bordets højre side er udformet anderledes og bedre.

Et audim uocē hibe magne & sicut uocē aquarū multarū & sicut uocē ton-
 trui magnū dicitur illā qm̄ regnauit dñs dñs n̄r optas gratiam & ex-
 ultat & dñm gloriā et quomā dicitur uapne agni & uocē & p̄c
 parant se & alim̄ est illi ut coquat se b̄ssimū splēdēs r̄didit

Et audim uocē hibe magne & sicut uocē aquarū multarū & sicut uocē ton-
 trui magnū dicitur illā qm̄ regnauit dñs dñs n̄r omnipotēs
 gaudiamus et exultamus & dñm gloriā et quomā dicitur uapne agni
 & uocē eius parant se & alim̄ est illi ut coquat se b̄ssimū splēdēs
 r̄didit

III er pauvert udført i sammenligning med udgave II. Efter Donatis mening er den kluntede gengivelse i udgave III forklarlig ved, at den maa være kopieret efter en side af udgave II trykt paa et tidspunkt, hvor stokken paa det paagældende sted var brækket i stykker. I et enkelt eksemplar af udgave II mener han endda at kunne se ansatsen til et saadant brud. Han kan imidlertid ikke bevise, at det paagældende brud i udgave II virkelig *har* fundet sted (og brudansatser er yderst almindelige i træsnit), og at forlægget for udgave III's billede *har* været et tryk af den ødelagte stok. Naar beviset ikke kan leveres, forbliver hans teori kun en teori. Men desværre er beviser en sjælden vare i disse spørgsmål og Donati skulle have været mere end heldig for at kunne præstere et. Ogsaa her maa man sige, at det kluntede sted i udgave III teoretisk set ogsaa kunne bygge paa den nu forsvundne udgave bag udgave I.

Endelig mener Donati at kunne skelne mellem to tilstande af udgave III. I billede 29 findes en lakune i teksten, kun forklarlig ved at et ord maa være skaaret bort efter en tekstrevision. Der maa altsaa have været en tilstand før denne revision. Men denne tilstand kender vi ikke.

For nu at sammenfatte disse udviklede argumenter kunne det lønne sig at stille problemerne op omtrent som man ville gøre det i en retssag. Problem nummer eet: kender vi urudgaven, m. a. o. den absolut ældste blokbogsudgave af Apokalypsen? Følgende svar kan tænkes:

1. at udgave I/II repræsenterer urudgaven, hvilket var Kristellers synspunkt. Donati modbeviser klart dette ved at henvise til misforstaaelserne i udgave I/II, der maa forudsætte en forudgaaende udgave.

2. at udgave III er urudgaven, hvilket var Muspers synspunkt. Da udgave III har alle de samme misforstaaelser som udgave I/II maa ogsaa den bygge paa en forudgaaende udgave.

3. en udgave forud for baade udgaverne I/II og III maa have eksisteret. Er denne urudgaven? Dette synes ikke at kunne bevises.

Problem nummer to: i hvilken rækkefølge udkom udgaverne I/II og III? Følgende svar kan tænkes:

1. at udgave I/II skulle være en kopi efter udgave III, der igen var en kopi efter en ukendt forudgaaende udgave. Herimod leverer Donati det afgørende bevis: udgave III har stedvis smallere billeder end udgave I/II, mangler altsaa billeddetaljer, der vitterlig findes i I/II, som derfor ikke kan være kopieret efter udgave III.

2. at udgave III skulle være en kopi efter udgave I/II, der igen kopierer den ukendte forudgaaende udgave. Udgaverne I/II og III har en række fælles fejl. Derudover har udgave III en række fejl, der ikke op-

træder i udgave I/II. Udgave III har alle de fejl, der findes i udgave I/II plus nogle nye. Denne iagttagelse støtter Kristellers og Donatis opfattelser af, at udgave III er kopieret efter udgave I/II. Imidlertid véd ingen hvordan den udgave har set ud, der ligger forud for udgaverne I/II og III. Ogsaa denne udgave kan have været kopieret efter en endnu ældre og have rummet de fejl, der er fælles for udgaverne I/II og III.

3. at begge udgaverne, I/II og III skulle være parallelle kopier efter den endnu ældre udgave.

For at besvare dette spørgsmaal maa vi undersøge, om der i udgave III findes forhold, der ikke lader sig aflede af udgave I/II. Da der mellem udgaverne I/II og III findes tekstlige forskelle, forklarlige ved tekstrevisioner, maa de forhold, vi leder efter, ikke søges i tekstens form, men derimod alene i selve billederne.

Tre træskærere, hver med sin stil, arbejder paa udgave I/II. Een træskærer er mester for udgave III. Denne sidste træskærers stil er mærkværdigt nært beslægtet med stilen hos den træskærer i udgave I/II, som Kristeller døbte „Meister III“. Hvorimod han ikke ligner „Meister I“ og „Meister II“ fra udgave I/II. I virkeligheden finder vi ikke det mindste ekko i udgave III af Meistrene I og II's lidt sartere, lidt mere psykologiserende stil fra udgave I/II. Denne iagttagelse afslører det eneste forhold i udgave III, der ikke lader sig aflede af udgave I/II. Men ejer iagttagelsen bevisets kraft? Formentlig ikke. Thi udgave III's træskærer arbejder i sin seje, typiske manér, der nok skulle kunne udtvære de trods alt ret smaa forskelle mellem Meistrene I og II, hvis individuelle særpræg er uden større gennemslagskraft.

Ved en art udelukkelsesbevis bliver da kun mulighed nummer 2 tilbage: at udgave III er kopieret efter udgave I/II. Og denne opfattelse understøttes jo smukt af to saa klarøjede forskere som Kristeller og Donati. Det forekommer lidt tvivlsomt, om opfattelsen kan betragtes som bevist, thi hverken Kristeller eller Donati synes at have leveret det helt ud afgørende argument. Men det er, trods alt, paa indeværende forskningsstade den eneste opfattelse, der ikke lader sig modbevise.

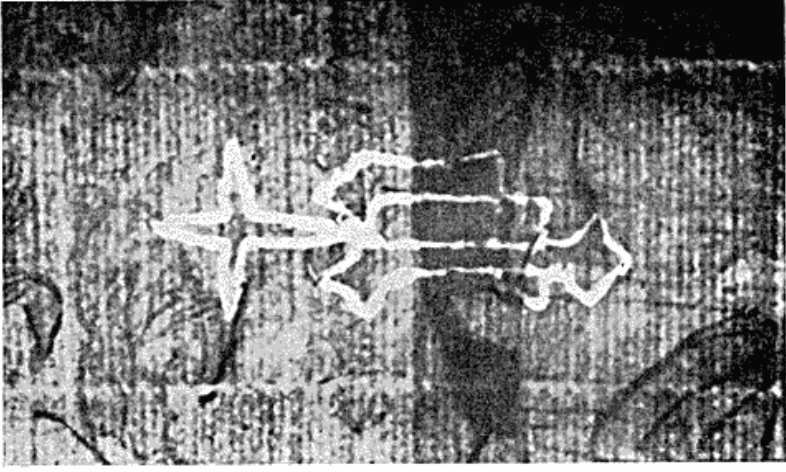
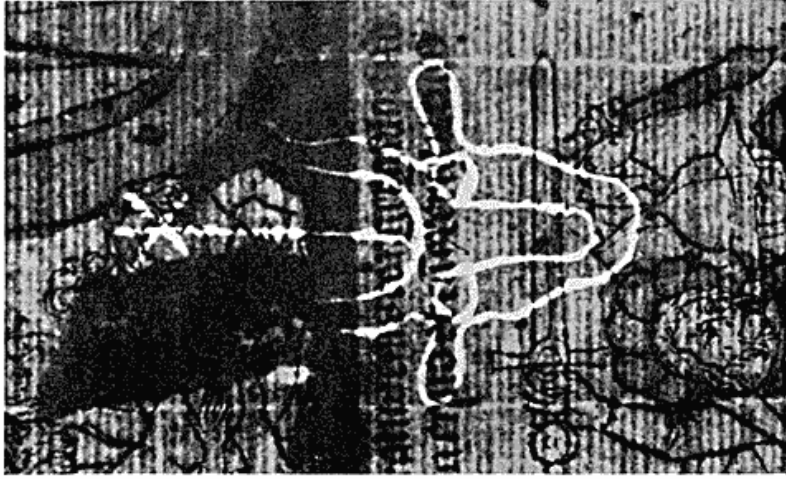
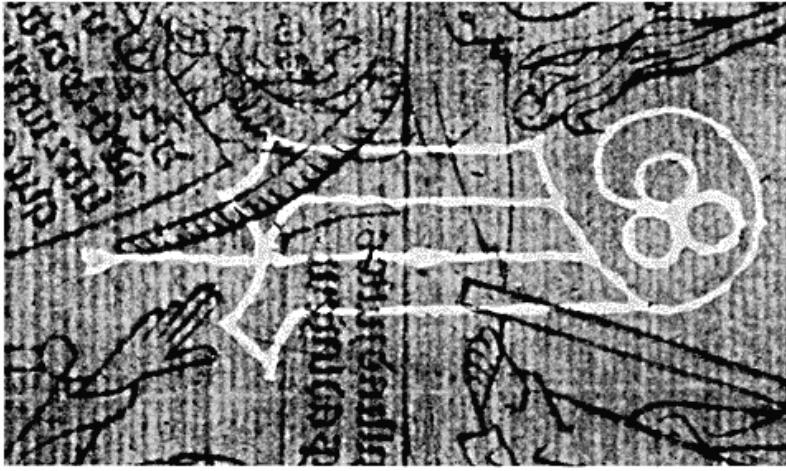
Tilbage bliver et par iagttagelser. Den ene gaar ud paa, at de her behandlede udgaver i aller højeste grad bærer præg af at være opstaaet i eet og samme værksted. Det nære slægtskab mellem „Meister III“ fra udgave I/II og mesteren for udgave III understreger dette. Disse to er ikke identiske, hvor fristet man end kunne være til at mene det. Thi hvor mesteren for udgave III kopierer „Meister III“ bliver resultatet

næsten altid en forgrovelse. Man kunne i stedet forestille sig, at mesteren for udgave III er „Meister III“'s elev, der, med haand og øje trænet hos „Meister III“, ivrigt følger i lærerens spor og med raske snit omformer de sartere Meistre I og II's stil i hans aand.

Den anden angaar blokbøgenes datering. Apokalypsen hører efter sin stil til træsnittenes ældste gruppe. Dragternes folder har ganske bestemte stiliseringer, der ret afgjort tidsfæster dem til omkring 1420-30, selv med den store usikkerhed taget i betragtning, der præger vor reelle viden om denne kunstforms ældre historie. Kgl. Bibl.s eksemplar af udgave III rummer imidlertid et karakteristisk vandmærke (side 25 til venstre), der lader sig datere til 1469-1478¹⁷.) Ogsaa det eneste kendte eksemplar af udgave I, i Rylands Library, Manchester, har vandmærker, af to forskellige typer (side 25 i midten og til højre)¹⁸) der tilsammen sandsynliggør en datering til 1450-erne.

Disse dateringer er væsentlig senere end dem, der er almindeligt antagne for Apokalypsen. Man kunne tænke sig, at de eksemplarer, vi har for øje maa være sene oplag, trykt af de slidte stokke, og Kgl. Bibl.s eksemplar er trykt af slidte stokke, fx. s. 9. Men Apokalypsen i Manchester er jo et eksemplar af den ældste kendte blokbogsapokalypse, tilmed i dennes tidlige oplagsform. Mellem den datering, stiltrinnet sandsynliggør, og det ældste foreliggende eksemplar er der altsaa et kronologisk spænd paa mellem tyve og fyrre aar. Den rimeligste forklaring herpaa maa være antagelsen af, at ikke blot en, men adskillige nu ukendte udgaver har eksisteret imellem den absolutte urudgave og eksemplaret i Manchester af udgave I. Mange af de kluntetheder, forgrovelser og misforstaaelser, vi finder i de foreliggende udgaver, kunne saaledes tolkes som værende foraarsaget af en korruption, der gennem en hel række led har nedbrudt den formentlig højeste kvalitet, en sagnagtig urudgave har fremvist.

Antagelig strækker Apokalypsens udgaver og oplag sig det meste af vejen gennem 1400-tallet.¹⁹) Den gamle ikonografiske type rækker fra 1200-tallets manuskripter til 1400-tallets blokbøger. Først med illustrerede, bogtrykte bibler – som Kölnerbibelen fra 1480 – finder en afgørende ikonografisk revision sted og nye billedtyper opstaar, der naar en kulmination i 1498 da den unge Albrecht Dürer udsender sin udgave af Apokalypsen. Dürer former i det ydre sit værk som en art blokbog. Først da bliver de gamle blokbøger gjort overflødige. Men saa længe kan man ogsaa forestille sig, at de har været i brug.

Tilvenstre: Vandmærke i Kgl. Bibls. blokbogsudgave af Aabenbaringen. Nærmest svarende til Briquet nr. 9199, daterbart 1469-78. - *I midten:* Vandmærke i Rylands Library's eksemplar af Aabenbaringen, blokbogsudgave I. Ikke identificerbart, men maaske beslægtet med gruppen Briquet nr. 14223-30, daterbar 1439-60. - *Tilhøjre:* Vandmærke i Rylands Library's eksemplar af Aabenbaringen, blokbogsudgave I. Noje svarende til Briquet nr. 8587, daterbar 1451-57.

NOTER

1) Erik Fischer: Det europæiske træsnit i 1400-tallet, i: *Kunstmuseets Aarsskrift 1956*, s. 64-95. - 2) Et Blokbogsfund i Danmark. Med Indledning af Carl Dumreicher og Sofus Larsen. Aarhus 1929. - 3) Blokbogen „De syv Planeter“, i: *Kunstmuseets Aarsskrift 1929-1931*, s. 1-15. - 4) J. A. Bølling: *Index librorum sæculo XVmo impressorum...*, 1889-98, s. 3. Katalog over Det kgl. Biblioteks Inkunabler, ved Victor Madsen, I, 1935, s. 3, hvor bibliotekets samling af træsnitsinkunabler iøvrigt registreres. - 5) Det kgl. Bibliotek har henledt min opmærksomhed paa denne blokbogs eksistens. En bevilling fra Ny Carlsbergfondet gjorde det muligt for mig at undersøge de for dette emne saa vigtige blokbøger og haandskrifter i Rylands Library, Manchester, og i Wellcome Library, London, for hvilken bevilling jeg bringer Fondet en oprigtig tak. - 6) Opklæbningen er formodentlig sket samtidig med at Bølling († 1862) udarbejdede sin i note 4 nævnte katalog, der udgaves posthumt af E. Gigas. - 7) De 8 første og de 5 sidste. - 8) Nummereringen følger her og andre steder i denne fremstilling den, der er lagt til grund i: *Die Apokalypse. Älteste Blockbuchs Ausgabe in Lichtdrucknachbildung*. Herausgegeben von Paul Kristeller. Berlin 1916. - 9) Efter at dette er skrevet har Birgitte Dall paabegyndt en ny restaurering af blokbogen. Ved at fjerne de enkelte blade fra den karton, hvorpaa de var opklæbet, er bagsiderne blevet tilgængelige. Paa den her omtalte bagside ses en indholdsfortegnelse til Apokalypsens kapitler skrevet med en samtidig skrift. - 10) S. L. Sotheby: *Principia Typographica. The Block-Books...* in Connection with the Origin of Printing, I, London, 1858. - 11) Grundlaget for vor viden om de bevarede eksemplars antal er: *Manuel de l'amateur de la gravure sur bois et sur métal au XVe siècle*, par W. L. Schreiber, IV, Leipzig 1902. - 12) *The Apocalypse Block-Books and their Manuscript Models*, by Gertrud Bing, i: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, V, London 1942, side 143 ff. Jvf. i samme aargang: *A Spiritual Encyclopaedia of the later Middle Ages*, by F. Saxl. - 13) Lamberto Donati: *Osservazioni sperimentali sull'Apocalisse xilografica (I-II, III)*, i: *La Bibliofilia*, anno LVIII, Firenze 1956, side 85 ff. - 14) Se f. eks. *The Pursuit of the Millennium*, by Norman Cohn, London 1957. - 15) Th. Musper: *Die Urausgabe der Apokalypse*, i: *Die graphischen Künste, Neue Folge*, II, Baden bei Wien 1937, side 128 ff. Videre arbejder af Musper om blokbogsproblemerne sammenstillet af Donati i den i note 13 citerede afhandling side 124, note 4. - 16) Han bearbejder her en tanke allerede berørt af Schreiber, op. cit. side 163. - 17) Ch. M. Briquet: *Les Filigranes*, III, 1923, nr. 9199. - 18) Nærmest Briquet nr. 8587 og nærmest gruppen Briquet 14.223 til 14.230. - 19) Men dette vil først en sammenfattende undersøgelse af alle kendte eksemplars vandmærker kunne fastslaa. - 20) Efter denne artikels afslutning har Th. Musper publiceret et større arbejde: *Die Urausgaben der holländischen Apokalypse und Biblia Pauperum*, 1-3 (München, 1961), hvori han fuldstændig uændret gentager de betragtninger om blokbogsapokalypsernes indbyrdes kronologi, som var indholdet af hans artikler fra 1930erne (jvf. note 15). Han synes ikke at kende den senere litteratur om emnet, end ikke Donatis vigtige bidrag (jvf. note 13).

TILLÆG

Som et mere detaljeret eksempel paa arten af de problemer, der maa løses for at man kan afgøre spørgsmaalene om blokbogsudgavernes indbyrdes kronologi og afhængighed, bringes her et tillæg, hvor et og samme blad betragtes gennem de metamorfoser, det undergaar fra manuskriptform til seneste blokbogsudgave. De to billeder, der gentages paa de følgende sider, svarer til Kristellers nr. 15: Aabningen af det tredje segl (Aabenbaringen, kap. VI vers 5-6) og nr. 16: Aabningen af det fjerde segl (Aabenbaringen, kap. VI vers 7-8).

Fig. 1 viser haandskrifttraditionens sidste led. Et manuskript, nært beslægtet med det her gengivne, maa have været det forbillede, hvorefter den ældste, nu ukendte hollandske blokbogsapokalypse blev kopieret. Kun de tekster er indrammede, som det tredje og fjerde dyr (jvf. evangelistsymbolerne!) meddeler Johannes. Hestene er korrekt betegnede, henholdsvis som „*equus niger*“ (= sort hest, i øverste billede) og som „*equus pallidus*“ (= gult hest, i nederste billede).

Ms. lat. 19 i Rylands Library, Manchester, fol. 4, v. Manuskriptet dateres til 1300-tallets slutning.

Fig. 5 viser udgave VI, der er en nøje kopi efter udgave V (som ikke afbildes her), der igen af Kristeller, vel med rette, blev opfattet som en fri kopi efter udgave IV. Ogsaa her ruller og drejer skriftelterne sig, og Johannes' forhold til dyrenes meddelelser er blevet gennemført pegende. Vorten paa helvedes-uhyrets næse er nu helt forsvundet. I øverste billede er oksedyrets meddelelse og en af kommentarerne ved en misforstaaelse blevet anbragt paa samme skriftrulle. Xylografen har formentlig været utilfreds med skriftfeltet under hestens bug i øverste billede, saaledes som han kan have set det i udgave IV (*fig. 4*): det er nu blevet anbragt saaledes, at det kommer til at dække hestens ene bagben. Dette har hjulpet tekstens klarhed, men føjet en ny klodsethed til billedets kunstneriske fremtoning.

Jo længere væk vi kommer fra den hollandske blokbogsgruppe, hvor et vist forfald endda allerede lod sig spore i de bevarede udgaver, desto mere synes nye misforstaaelser at føje sig til de gamle. Ikke blot den kunstneriske kraft tyndes ud, ogsaa skriftens logik sløres.

Blokbogsudgave VI, eksemplar i British Museum, London (nr. IB.14).

OMSLAGSBILLEDET OG TITELVIGNETTEN

Omslagsbilledet: Udsnit af billede 30. En smule over naturlig størrelse. Indramningslinjen i højre side er en tilføjelse, gjort af hensyn til afbildningens anbringelse på nærværende bogs omslag. De syv tordener lader deres røst høre (Aabenbaringen, kap. X vers 1-4). Udsnippet viser „den vældige engel“, der taler til den skrivende Johannes. Johannes skriver ikke med begge hænder; hvad han har i venstre haand er den pren, hvormed han holder bogen aaben. – *Vignetten paa titelbladet*: Udsnit af billede 44. Ca. halv størrelse. Kvinden flygter for dragen (Aabenbaringen, kap. XII vers 13 og 15).

Apertio regis sigilli ad
lectem et ad eos qui sub
lege fue
runt phuz

Cessor huius eam 276

venit dicitur i. hualiter in
tempore qd i. libris pphaz lerista

habetur quibus
gnat. p. r. h. i. g. e.
n. i. s. h. i. g. e. e. r.

equus iudex

stata hiet equi
tate iudex lega
lis de e. ill. d. a. r. a. s.
pro a. i. a. g. r. u. l. i.
p. o. t. u. s. d. e. n. t. e. m.
p. r. o. d. e. n. t. e.

equus iudex
p. r. o. d. e. n. t. e. m.

Sed et huius equi dicitur et hinc nonie
utro n. s. m. illud Ego occidi et ego 22
huc an. r. o. h. e. n. t. e.
infernus ablatet

matuncrem
p. h. i. d. e. v. r. a. m.

infernus

equus iudex

Equus iudex
p. r. o. d. e. n. t. e. m.

Equus iudex
p. r. o. d. e. n. t. e. m.

per quem quem
cessor in a. u. g. e.
stat furor d. n. i.
designat r. a. q. u. o.
r. e. n. o. b. i. p. u. n. t.
u. n. t. e.

11620/116

Sicut et uidet id est for-
maliter iudicari legisti

Sello: huius equi domi-
nus est

Sicut et uidet id est for-
maliter iudicari legisti

Sicut a signi equitate
dicit legalis ut est
dicitur pro aia
oculi p oculo dicit p dicit

Siquis pportet

Sello: huius equi domi-
nus est
Sicut et uidet id est for-
maliter iudicari legisti

Sicut et uidet id est for-
maliter iudicari legisti

Sicut a signi equitate
dicit legalis ut est
dicitur pro aia
oculi p oculo dicit p dicit

Sicut et uidet id est for-
maliter iudicari legisti

Sicut et uidet id est for-
maliter iudicari legisti

